

principals: la primera (p. 10-36) es dedica als segles VI i VII i ofereix una panoràmica dels principals escriptors visigòtics: Just d'Urgell, Eutropi de València, Joan de Biclaro, Martí Dumiense, Leandre de Sevilla i Valeri del Bierzo, entre d'altres, amb especial atenció a Sant Isidor.

El segon bloc temàtic s'ocupa de l'any 711 dins el capítol dedicat a l'any 1000 (p. 37-72): per aquest desfilen fugaçment Evanci, Elipand i el Beat de Liébana, Eulogi (del qual l'autor reivindica la figura), Alvar de Còrdova i Samson, admiradors de l'abat Esperandieu, conservador de la cultura visigòtica a Còrdova. Amb una mica més d'atenció es tracta de la poesia en l'Espanya del segle VIII i IX (p. 51-56), els autors de la «diàspora» (p. 56-61) i el floriment de la crònica com a gènere. Gerundi del Bierzo i una referència a l'escola de Ripoll conclouen el capítol.

El període entre l'any 1000 i el segle XIII és l'objecte de la tercera part (p. 73-119). Hi trobem la Crònica de Sampiro, el *Carmen Campidoctoris*, primer poema sobre el Cid, probablement degut a un monjo de Ripoll; la *Garcineida*, de gran originalitat en una literatura llatina medieval de vegades excessivament uniforme; Grimaldo, la *Vita Rudisendi* d'Esteve de Celanova, les *Chronica Minor*, Gundisalvo i l'escola de traductors de Toledo, el *Liber Sancti Iacobi*, Gelmírez i el *Registrum*, Pedro Alfonso, San Martín de León, la *Chronica Adelfonsi Imperatoris*, la *Gesta Roderici*, la Crònica Silense, el *Corpus pelagianum* i la Crònica Najerense, tot en una seqüència que, per moments, està mancada d'un lligam discursiu prou clar.

L'obra presenta també un índex de bibliografia visigòtica força complet, que s'hauria fet igualment necessari per a la resta de les parts del llibre.

Indubtablement, l'esforç d'esquemàtica realitzat per S. Bodelón és im-

portant, malgrat que de vegades això esdevengui un perjudici per a un lector que es pretén universitari. Les introduccions a cadascun dels capítols, per exemple, són excessivament breus –totalment inexistent en el cas del tercer–, i el criteri de tractament d'alguns autors pot donar una falsa impressió del seu impacte veritable sobre l'ambient cultural de l'època.

Ens sembla també desigual la utilització de fonts i de bibliografia; aquesta és fins i tot exhaustiva en el cas de certes parts del llibre, però presenta deficiències importants en d'altres –per exemple en la que fa referència a l'escola de Ripoll, sense citació de molts treballs recents sobre el tema–. D'altra banda, es percep una excessiva dependència bibliogràfica de certes obres i manuals, fet que esdevé més paradoxal encara, tenint en compte la inexplicable no citació d'altres estudis reconegudament fonamentals, com els de Curtius.

Per tot això, l'obra sembla desigual, per quant el caràcter divulgatiu no justifica de cap manera l'oblit de certs paràmetres bàsics en un estudi concebut com a manual universitari.

Javier Velaza

A. GIARDINA (Ed.)

L'Uomo Romano

Editori Laterza, Bari, 1989.

XIX + 417 p.

L'editorial Laterza de Bari fa una tasca important per als nostres estudis clàssics, tant des del punt de vista quantitatiu com qualitatiu; edita molt i

tria bé els seus col·laboradors. Un dels més prolífics és el professor d'història antiga de la Universitat de Roma «La Sapienza», Andrea Giardina, a qui ha estat encarregada la coordinació d'aquest volum que ara recensionem, dedicat a perfilar què era i qui era l'home romà (fonamentalment això, perquè encara que la dona tingui un paper no gens despreciable en moltes parcel·les de la civilització romana, en aquest llibre no és estudiat *per se* i l'òptica dominant, com ja ho era al món romà mateix, és la masculina).

El llibre s'emmarca en una interessantíssima sub-sèrie de la col·lecció «Storia e Società» que, fins al moment d'escriure aquestes línies (desembre de 1990), ha publicat dos altres títols dedicats a estudiar l'home medieval (*L'Uomo medievale*, a cura de J. Le Goff, Bari, 1989 —primera edició de 1987 i la de 1989 ja és la desena—) i l'home del Renaixement (*L'Uomo del Rinascimento*, a cura de E. Garin, Bari, 1988). Se'n preparen dos altres volums: l'un per parlar de l'home grec (ed. J.P. Vernant) i l'altre, de l'home egipci (ed. S. Donadoni). Fem aquest mínim *excursus* contextualitzador perquè alguns dels comentaris que ens suscita el nostre *Uomo Romano* són extensibles al que serien els mínims comuns denominadors dels llibres fins ara publicats i per nosaltres coneguts en aquesta sèrie.

Sense imposar un criteri, una òptica idèntica, a tots els col·laboradors (també en això, ai las!, és aquest un llibre masculí), Giardina ens proposa una col·lecció de textos que parlen de diferents «homes romans». Certament, en aquests dos aspectes (no fixació d'un únic criteri i no pretensió de definir un sol home romà) rau el principal mèrit del llibre com a conjunt (a més, naturalment, de la idoneïtat en la tria dels es-

pecialistes), perquè, al nostre entendre (i al de Giardina) és impossible una única definició satisfactòria de l'home romà. Impossibile perquè no n'existeix un de sol: n'hi ha molts, diacrònicament parlant (què té en comú un home del segle III aC amb un del segle IV dC?), diatòpicament parlant (quina relació hi pot haver entre un esclau gal que treballa a una *villa* del Laci en el segle I aC i un retor nord-africà del segle III dC?), i des de qualsevol possible punt d'anàlisi que es pugui contemplar, ni l'idiomàtic seria suficient per unificar el concepte a satisfacció de tothom. Tampoc els dits «Romans» no es posen d'acord a l'hora de definir què els pugui aplegar sota una comuna *Romanitas* (cf. p. IX: *Nemmeno gli stessi Romani... erano sempre concordi nel giudicare quello che era tipico della Romanità*). Per aquestes raons (i per tot el que impliquen d'anàlisi sobre uns temps i una gent i uns espais determinats), qualsevol opció només podrà oferir una visió més o menys completa d'un determinat aspecte i, per tant, parcial respecte del conjunt. En aquest camí de reflexió, Giardina opta per oferir una visió, no tant a partir de l'estudi d'una sèrie de funcions concretes (que també ho fa), sinó a través d'un enfocament concret del fenomen global de la civilització romana; *l'unico modo per raggiungere «l'uomo romano» è individuare uno «stile» della storia romana*. La seva visió (com totes, i per definició, incompleta) és la d'estudiar els tipus més significatius des del punt de vista de la seva importància social i del paper determinant que, com a col·lectius, han jugat al llarg de la civilització romana (no parlem de límits cronològics perquè no hi ha uniformitat en les diferents col·laboracions).

Aquest únic principi rector s'articula a través d'assaigs erudits sobre els di-

ferents col·lectius més representatius: I. *Il cittadino, il politico* (Claude Nicolet); II. *Il sacerdote* (John Scheid); III. *Il giurista* (Aldo Schiavone); IV. *Il soldato* (Jean-Michel Carrié); V. *Lo schiavo* (Yvon Thébert); VI. *Il liberto* (Jean Andreau); VII. *Il contadino* (Jerzy Kolendo); VIII. *L'artigiano* (Jean-Paul Morel); IX. *Il mercante* (Andrea Giardina); X. *Il povero* (Charles R. Whittaker); XI. *Il bandito* (Brent D. Shaw) i XII. *Humanitas: romani e noi* (com a col·lof, de Paul Veyne). Com es pot comprovar per la lectura de la relació, tots ells són homes que han treballat especialment sobre els seus temes amb anterioritat i que en els seus textos ofereixen, en un cert estil assagístic, resums més o menys complets dels diferents estats de la qüestió. Característica important és, per tant, la manca de notes a peu de pàgina i l'única inclusió d'una petita bibliografia al final de cada apartat, la qual només en alguns casos s'ha utilitzat per a la preparació específica de les pàgines que la precedeixen (normalment és un complement, no sempre comentat, al que s'ha llegit). El volum tampoc no disposa de cap mena d'índex (ni introductori, de subtemes tractats a cada aportació, ni final, de noms propis, etc.). Aquestes característiques fan, sens dubte, una mica difícil l'accés al contingut real del llibre i obliguen (cosa no sempre imprescindible en un volum miscel·lani) a una lectura concentrada i profunda de primera mà, que potser no tothom podrà o voldrà realitzar. En aquest sentit, pensem que sempre és millor d'oferir unes bones eines d'accés que siguin «externes» a la lectura intrínseca.

Per altra part, els continguts són, encara que s'hagi pretès un mínim comú denominador, també diversos, perquè diversos són els interessos dels qui han

escrit sobre el tema abans d'arribar aquí, i diversos els objectes mateixos d'estudi. Això, sens dubte, produeix una certa sensació de desnivell i de no igualtat entre ells. No és la nostra intenció revisar-los tots en aquestes línies; només voldríem fer-ho, a tall d'exemple, amb dos dels que més ens han cridat l'atenció.

En el capítol dedicat a *Il mercante* (p. 271-298), escrit per Andrea Giardina, l'autor es preocupa tant per descriure la intrínseca actuació dels comerciants en l'antiguitat (no sols parla de Roma) com per parlar-nos de la repercussió d'aquesta actuació en la societat, indicant, a través de l'anàlisi de les fonts (literàries i no) com és vista i sentida. La idea fonamental (que no ha canviat amb el pas dels segles) arriba amb claredat: el comerciant busca, per sobre de tot, el benefici i això el duu a una competitivitat i ambició fora mida (només comparable al *più agonistico dei mestieri: quello d'atleta* -p. 276-), basada en la recerca de l'oportunitat més favorable, de la debilitat dels altres i, sobretot, en una relació astuta amb els seus «clients»: *il peso dell'inganno, della menzogna... tra gli uomini* (p. 278).

La primera part del treball de Giardina busca, doncs, textos (des de Ciceró fins a Odó de Cluny) que manifestin aquests sentiments dels romans (com veiem, d'un amplíssim espectre cronològic) envers els seus conciutadans comerciants: el sentiment que, d'una manera inevitable, el *lucrum* del comerciant està lligat al *fraus*, a través de l'astúcia (*male intrinseco al commercio* -p. 281-). En aquells casos de gran comerç (transport per mar a gran escala, fonamentalment), l'astúcia i l'engany queden mediatitzats pel valor que han de demostrar els comerciants per fer-se a la mar i per «l'actitud cívica»

que han de tenir davant la responsabilitat d'haver d'alimentar, amb els seus transports, una ciutat. En aquells altres casos de petit comerç, en canvi, el frau i la picardia s'expressen en el seu aspecte més pur (p. 280-281, explicat amb molta gràcia per Giardina).

D'aquesta primera part, se'n desprèn una imatge inevitablement dolenta dels comerciants (que és, però, la que tenien d'ells les seves «víctimes»), que Giardina «compensa» dedicant molt sàviament la segona part del seu text a analitzar l'altra cara de la moneda: explica, sobretot a través de la documentació epigràfica, quina imatge tenen els comerciants d'ells mateixos (sens dubte, molt millor que la dels seus conciutadans).

Aquests *livelli di autorappresentazione*, com ell en diu, (p. 287) són tres: 1. Potencien al màxim les poques coses bones que la gent veia en ells (per exemple, el tema del valor del comerciant marítim, molt valorat si pensem en el pànic general que provocaven els viatges per mar des d'octubre fins a març-abril: només cal pensar en la «relació» d'un Horaci o un Ovidi amb el mar). 2. Els comerciants mateixos es dediquen també a rebatre les crítiques més dominants i a veure coses bones allà on els altres veuen coses dolentes (per exemple, la gran insistència, com d'excusa no demanada —ja se sap, *excusatio non petita, accusatio manifesta*—, en els epitafis de petits comerciants —allà on l'engany s'expressava en estat més pur— en l'honestetat de les transaccions fetes o en l'interès per la gent menys afavorida econòmicament). 3. El tercer nivell és el de la manifestació de «classe social» del gremi, diferenciat (a vegades, a pesar seu) de les altres capes socials, per la recerca obsessiva (diguin el que diguin ells) del *lucrum*.

El capítol (absolutament recomanable) conclou amb una petita bibliografia que, a diferència d'altres (tampoc aquí no hi ha acord), està una mica comentada.

L'altre capítol que ens ha interessat especialment és el dedicat per Jean-Paul Morel a *L'artigiano* (p. 235-268). Com en el cas anterior, però aquí d'una manera molt més dramàtica, ens trobem davant d'un *status* laboral i social profundament despreciat i marginat per les capes dominants (aquelles que sempre controlen —amb poquíssimes excepcions— els mitjans de comunicació social) per una raó clara (cf. p. 237): allò que defineix la feina de l'artesà (molt difícil, a Roma, poder distingir terminològicament entre artesà, tècnic i artista) és de ser purament pràctica, mentre que el que defineix la «feina» (ells no admetrien aquesta paraula) d'un home lliure és el plaer i conreu de l'esperit, sense una finalitat concreta (aquesta mínima definició ja falla per la seva base, perquè, com és sabut, no tots els artesans romans eren esclaus, i homes tècnicament lliures es dedicaven també a aquestes qüestions). Aquesta barrera (que no és la de la manualitat de la feina ni la de l'esforç que s'hi empra, però sí la de la finalitat primera d'aquest esforç) és la que ha marginat l'artesà i li ha impedit de donar-se a conèixer a través de textos (seus o d'altri), com podia passar, per exemple, amb els comerciants.

La manca de referències, doncs, fa gairebé impossible, i d'això es queixa diverses vegades Morel, un bon coneixement de les condicions socials i laborals d'aquest col·lectiu, tan divers en ell mateix (per la varietat de feines, de tipus de gent implicada, de capacitat econòmica desenvolupada...).

L'anàlisi de Morel intenta destriar els tipus d'artesà a través de la termi-

nologia que els és aplicada, a través de la seva capacitat d'iniciativa dintre del «negoci» (des del simple esclau dedicat a la producció ceràmica fins al que podríem anomenar avui «industrial», al capdavant d'una producció) i a través del diner que mouen (sens dubte, quant a més capacitat econòmica tenien, més podien intentar de ser acceptats i reconeguts).

Especialment interessants són les pàgines dedicades a descriure el procés d'especialització, concentrat, com tantes altres coses en la civilització romana, a les ciutats (hom ha de llegir atentament les p. 260-263, on Morel descriu gràficament el procés d'instal·lació i de concentració dels diferents artesans a la «gran ciutat» i la lluita entre ells i l'administració pública, perquè els uns volen sempre exercir la seva funció el més a la vora possible del client, mentre que els altres intenten impedir-ho sistemàticament).

El text acaba insistint en l'autoidentificació del col·lectiu a través del fenomen, profundament romà, de l'associacionisme: el paper dels *collegia* en aquests gremis és especialment significatiu de la necessitat que devien sentir, a més d'organitzar-se, de protegir-se del rebuig exterior.

En resum, de les pàgines de Morel es desprèn que l'artesà romà és encara un home (com sempre, també en aquest cas poquíssimes dones surten a la llum —cf. p. 245-247— i gairebé sempre dedicades al sector tèxtil) molt desconegut per raó de la naturalesa de la seva feina i del menyspreu públic a què fou sotmesa. Pensem que el camí per anar solucionant aquesta manca de dades (Morel la utilitza poquíssim —cf. p. 298-299—, probablement perquè encara no hi ha gaire treballs recents i ben documentats sobre la qüestió), donat que els textos no ens poden ajudar gaire, és

el de «fer parlar» molt més allò que podríem considerar el text de l'artesà, és a dir, la seva pròpia obra. En aquest sentit, podria resultar paradigmàtic un llibre de Michael Donderer, de l'any 1989¹, on les fonts d'estudi per arribar a conclusions sobre el col·lectiu dels musivares llatins i grecs són, naturalment, els mosaics mateixos (en aquest cas, els mosaics amb inscripcions d'autor, perquè a pesar del que digui Morel a la p. 240 —*per i Romani, infatti, il vero autore d'un monumento non è colui che la foggia... l'autore è piuttosto il personaggio che ne ha chiesto e pagato l'esecuzione*—, aquests «textos» demostren que els musivares se senten autors de les seves obres).

El volum es completa, com deïem abans, amb d'altres aportacions, fonamentalment desiguals: des d'un pur assaig sobre el concepte de *Romanitas* (P. Veyne), passant per breus descripcions de la producció rural (J. Kolendo) o de la pobresa (C.R. Whittaker: no deixa de ser curiós aquest capítol dedicat al romà pobre, en un llibre on també hi ha apartats dedicats a l'esclau, al llibert o al bandit) i acabant en autèntiques minihistòries de l'evolució de col·lectius com el sacerdotal (J. Scheid) o el militar (J. M. Carrié).

De la lectura del llibre, en el seu conjunt, se'n poden treure poques conclusions globals sobre l'home romà perquè, senzillament, el motiu d'estudi no ho permet. Potser la més important seria constatar la necessitat que sent (sigui quina sigui la capa social de què es parli o la franja cronològica que

¹ Es tracta de *Die Mosaizisten der Antike und ihre wirtschaftliche und soziale Stellung. Eine Quellenstudie*, Erlanger Forschungen, Reihe A, N. 48, Erlangen, 1989.

s'estudiï) d'organitzar-se i identificar-se en col·lectius; com comentàvem, la passió per l'associacionisme. En qual-sevol cas, la millor manera de fer-se'n una idea és llegir el llibre, «esforç» que val la pena de fer i que és, sens dubte, aconsellable.

Joan Gómez Pallarès

C. GARCÍA GUAL Y M. J. IMAZ

La filosofía helenística:

Éticas y Sistemas

Ed. Cincel, Madrid 1986, 232 p.

Por primera vez, y casi simultáneamente en el tiempo, aparecen en nuestro país dos obras con un mismo objetivo: el estudio del pensamiento filosófico en el período helenístico. J. Mosterin publica en 1985 *El pensamiento clásico tardío*, y sólo unos meses después sale a la luz editorial la obra que reseñamos. Nos congratulamos de que nuestros mejores especialistas dediquen su atención a este período del pensamiento griego, hasta ahora sólo tratado marginalmente en las Historias de la Filosofía. Los títulos de estos dos libros son muy significativos, pues revelan que sus autores no consideran el pensamiento helenístico como decadencia o apéndice de lo clásico; antes bien, se subraya en ambos, para decirlo con palabras de García Gual e Imaz, «la madurez crítica» de este período del pensamiento griego. Se abre, así, una nueva perspectiva que, sin duda, será fecunda para la comprensión de la historia del pensamiento occidental.

C. García Gual y M. J. Imaz inician su obra con una interesante introducción histórica del período helenístico; subrayan la importancia que tuvo la lengua común (*koiné*) en la gran expansión de la cultura griega desde Egipto hasta la India; señalan la preparación cosmopolita que supuso el helenismo para los ideales universalizadores de la Romanidad y el Cristianismo, y la conmoción espiritual del ciudadano por la destrucción de la *polis* griega y su ansiedad e indefensión ante un nuevo mundo, cuyos horizontes se le escapaban y en el que hacia quiebra todo el sistema de valores tradicionales.

Los autores dedican el capítulo II a perfilar el ámbito cultural y político en el que van a surgir los dos grandes sistemas filosóficos del helenismo, epicureísmo y estoicismo, insertándolos dentro de la tradición del pensamiento griego frente a la que se alzarán críticamente. Hacen hincapié en las semejanzas de sus puntos de partida y planteamientos, e incluso en su paralelismo estructural. Común a ambos —explican— es su concepción de la filosofía como un «mester de salvación» y su esfuerzo por dar una explicación teórica del universo y ofrecer un sentido a la acción personal. No es un azar —afirman los autores— que surgieran estos dos sistemas entre la agonía de la *polis* y el establecimiento del Cristianismo como religión oficial. Sus diferencias vendrán marcadas por las distintas soluciones dadas a unos mismos problemas, y su ocaso, —señalan García Gual e Imaz— no será sino «una derrota de las ideas racionalistas frente a los credos trascendentes».

El capítulo III está dedicado a esas «figuras típicas del mundillo espiritual helenístico» que son los cínicos, quienes con su rechazo a la cultura y a una civilización alienante entroncan con